

P. A l v r e
(Tartu)

LAUSESTRUKTUURI ARENGUST UURALI KEELTES

Lausestruktuuri uurimisel pole võimalik mööda minna konjunktsioonidest. Nad seevad sõna, üksikuid lauseosi või koguni terveid lauseid. Olles funktsioonilt rinnastavad või alistavad, kannavad nad endaga kaasas erinevaid tähendusi ning lubavad juba selle najal teha järeldusi lausetüübi kohta. Konjunktsioonideta ei kujuta me tänapäeval ette ei indo-euroopa ega enamikku uuraligi keelkonna keeli.

Ometi pole konjunktsioonid uurali keelte iidne sõnaliik. Nad on tekkinud oma valdavas enamikus suhteliselt hilja üksikkeelte arengu perioodil. Konjunktsioonide ilmumine on andnud tõuke lausestruktuuri komplitseerumiseks, kuid keerukam lausestus pole omakorda mõeldav ilma konjunktsioonideta. Nii tingib oma ajaloolises arenemises üks grammatiline ilming teist. Pole suudetud näidata ühtki ühist soomeugri aluskeelde ulatavat koordineerivat, lauseosi või lauseid rinnastavalt ühendavat sidesõna, rääkimata subordineerivaist sidesõnadest, mis tänapäeval on omased alistava konstruktsiooniga põimlausele. Sellest on mitmed süntaksi uurijad (P. Ravila, D. R. Fokos-Fuchs, J. Angere jt.) teinud kaugeleulatavaid järeldusi, märkides, et varasemate keelevormide lausekonstruktsioon on pidanud olema põhimõtteliselt hoopis midagi muud kui tänapäeval, mil see eriti lämspeelseis soome-ugri keelis enam põhimõtteliselt indo-euroopa omast ei erine.¹

¹ B. C e l l i n d e r, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala, 1960; vt. selles eriti P. R a v i l a kirjutatud peatükki "Sentence Structure", lk. 247 jj.; D. R. F o k o s - F u c h s, Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachwissenschaft mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altäischen Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1962, lk. 106; J. A n g e r e, Die uralo-jukagirische Frage. Ein Beitrag zum Problem der sprachlichen Verwandtschaft. Stockholm, 1956, lk. 132. - Vt. ka R. K a r e l s o n, Soome-ugri keelte lausestruktuurist seoses

P. Ravila on uurali aluskeelele omistanud seitse sünktaktilist põhiseärasust, millest kaks on vahetult seotud konjunktsioonide puudumisega nii liht- kui liitlauses: 1) lauseehituse põhireegliks oli subordinatsioon, 2) polnud otsesid hüpotaksi, sest laused järgnesid üksteisele parataktiliselt.²

Rinnastuse väljendamine kopulatiivsete konjunktsioonideta on iidse joonena veel mitmes soome-ugri keeles säilinud. Algupärasele, lihtlauseist koosnevale uususele on üsna lähedal (või otse esindavad seda) obiugri keeled, kus sidesõna asemel on korduvad lauseliikmed. Järgnevas handi näites kordub öeldis wustən 'nad võtsid': lin kunšap wustən, lēstən wustən, tut kēw wustən 'Nad võtsid kammi, nad võtsid luisu, nad võtsid tulekivi'. Ka mansi keeles moodustab korduv verb oma laienditega parataktiliste lausete rea: man ätn ēri, man ülām ēri, manā tēn-ut ēri 'millist raha vajatakse, millist rõivastust vajatakse, millist söögipoolist vajatakse'. Sama võib täheldada samojeedi keeltes, kus iga erineva aluse puhul korraldatakse ühtsama predikaati hās 'suri'. Kuid igasugune sidesõna puudub: neenetsi niseau hās, nēl... hās, hau hās 'minu isa suri, minu ema suri, minu vend suri'.³ Vormiliselt on siin tegemist primitiivse asüntheetilise rindlausega, mis sisuliselt vastab tänapäeva koondlausele (s.o. samanimeliste lauseliikmetega laiendatud lihtlausele). Sellist enumeerivat väljendusviisi, mida muide tuntakse ka tunguusi ja reas Aafrika keeltes, peetakse üldiselt väga vanaks ja on tõenäoline, et ta on võinud kuuluda ka uurali (resp. soome-ugri) aluskeele asüntheetilise lausekonstruktsiooni iseloomustavate joonte hulka.

Omaette probleemiks aga jääb, kas tänapäeva sünteetiline koondlausetüüp Ma sõin leiba ja kala laseb end vahetult taandada primitiivsele rinnastavale liitlausele Ma sõin leiba, ma sõin kala või tuleb siin vahepeal näha suurt kva-

konjunktsioonidega. - Emakeele Seltsi Aastaraamat IV. Tallinn, 1959, lk. 195 jj., vt. samuti mainitud kirjandust.

Käesoleva ülevaate ainestik pärineb põhiliselt allmärkustes mainitud teoseist.

² Samas, lk. 250.

³ M. A. C a s t r é n, Grammatik der Samojedischen Sprachen. Herausgegeben von A. S c h i e f n e r, St. Petersburg, 1854, lk. XXI.

litatiivset hüpet keelelise üldistusvõime arengus, enne kui jõuti järgmise, asündeetilise astmeni Ma sõin leiba, kala. Alles viimase baasilt jõuti ilmselt tänapäeva sünteetilise konstruktsioonini Ma sõin leiba ja kala.

Mis puutub tänapäeva sünteetilise rindlause kujunemisse kopulatiivsete sidesõnadega, siis lähtekoht on siin üldjoontes sama kui koondlauseilgi: parataktiliselt üksteise kõrvale lükitud sidesõnata laused, mida veel ei iseloomustanud ühine lausemeloodia ja viimase lauseosa lõpu laskuv intonatsioon.

Rindlause asündeetilist tüüpi tuntakse mõningal määral kõigis soome-ugri keelis, kuid obiugri rühmas on see veel tänapäevalgi reegliks, näit. mansi pay pūhten, mǎn tǎrka-hul pajtsuw, hūl tājen 'tule maale, me oleme keetnud ahvenaid, söö kala'. Kriiti tavaline on vastandava sidesõna puudumine, mida illustreerigu näide udmurdi keelest: Тӱр ур сюды - уж сюды (vanasõna) 'Kirves ei toida - töö toidab'.

Lihtlauses esindavad iidset tüüpi asündeetilised kopulatiivsed sõnaosad (või otse liitsõnad⁴), mis haaravad põhiliselt noomeneid ja verbe, kuid küllaltki sageli ka teisi sõnaliike. Näit. karjala hǎnelleh izǎ, emǎ kǔzütǎh 'tema isa (ja) ema küsivad, lapi algaj nijd dorgen maazad 'poiss ja tüdruk kiirustasid koju', mordva pop dijakon sast 'papp (ja) diakon tulid', komi syly panyd lovaš (ainsuse 3. pööre), šǎnǵa-gruda, naš-tupšǎ 'temale vastu tuleb puuhunnik (ja) leivapäts', handi ohsar ĩmi šowar ĩmi ullǵǎn 'rebaseit (ja) jäneseit elavad', ungari šjjel-nappal 'öösel (ja) päeval', szánt-vet (= külma-lõikama) 'põldu harima'. Soome keele puhul on asündeetilist kopulatiivsuust uuritud doktoriväitekirja raames. P. Pulkkineni uurimusest selgub, et kõne- ja murdekeeles on see säilinud üldisemal ja algupärasemal kujul kui kirjakeeles.⁵ Kuid kirjakeelegi asündeetilised väljendid on käegakatsutavalt teist tüüpi kui kopulatiivsed seosed lähikonnas kõneldavais indo-euroopa keelis, näit. illoin aamuin 'õhtuti (ja) hommikuti', syksyin kevǎin 'sügiseti (ja) kevaditi', siellä täällä 'seal (ja) siin', ei näy ei kuulu 'pole näha (ega) pole kuulda' jt.

⁴ E. I t k o n e n , Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966, lk. 315.

⁵ P. P u l k k i n e n , Asyndeettinen rinnastus suomen kielessä. Helsinki, 1966, lk. 11 jj.

Asjaolust, et uurali aluskeele lauses on olnud määra-
vaks verbini väljaulatav subordinatsioon (aga mitte koordi-
natsioon), järeldubki vahetult, miks inde-euroopa keeli ise-
loomustav sidesõnaline kopulatsioonisuhe ladina pater et ma-
ter 'isa ja ema' (mis muide laseb end asendada samatähhen-
dusliku ütlusega mater et pater 'ema ja isa') ei sobinud
hästi keelesüsteemi.

Tõsi, ega eespool nimetatud paarissõnusi (ungari éjjel-
-nappal, szánt-vet jt.) ilmne mingit aluskeele oodatud sub-
ordinatsiooni, kuid igal juhul on nad asündeetiliste väl-
jenditena nii vanad, et mõnede uurijate arvates pärinevad
juba uurali-altai ühisajast.⁶

Kahe kõrvuti paikneva sõna subordinatsiooni tuleb ura-
li keelis mõista ikkagi kui rectum - regens suhet, kusjuu-
res laiend on paiknenud alati laiendatava sõna ees. Nende
erinevat grammatilist funktsiooni on rõhutatud morfoloogi-
liste ja derivatsiooniliste vahenditega.⁷ See teeb mõiste-
tavaks, miks konjunktsiooni aseainena on kas esimesele või
mõlemale sõnale liidetud mingi sufiks või käändelõpp, näit.
komi lun-a voj (= päevane öö) 'öö ja päev', udmurdi ataj-en
(instrument.) anaj (= isaga ema) 'isa ja ema', mansi katel-
-ngt (komit.) ji (= päevaga öö) 'päev ja öö'.

Verbide puhul võib gerundiiv kanda endas ühtlasi kopu-
latiivse konjunktsiooni funktsiooni, nagu näitavad permi
keelte näited: udmurdi мон кырбаса мыни 'ma läksin ja laul-
sin (= lauldes läksin)', komi ме сьылгмоз муни idem. Verbi
pöördelise vormi asendamist gerundiiviga tunneb niisugusel
juhul ka tatari keel (мин жырлап бардым 'ma läksin ja
laulsin = lauldes läksin'), mille mõjule kogu permi keelte
konstruktsiooni taandada pole siiski vist päris õige.

Ühesuguse tunnuse lisamist mõlemale sõnale võib tähel-
dada peaaegu kõigis soome-ugri keelis, näit. soome papat
mamat (-t on mitmuse tunnus) 'isa ja ema', mordva aťat ba-
bat 'taat ja eit', soome murd. ottaa oralla-kin, ongella-
-kin (= võtab oragagi, õngegagi; -kin on liitepartikkel) 'võ-

⁶ D. R. F u c h s, Übereinstimmungen in der Syntax der
finnisch-ugrischen und türkischen Sprachen. - FUF XXIV. Heft
1-3. Helsinki, 1937, lk. 318; D. R. F o k o s - F u c h s,
Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachwissenschaft, lk.
102.

⁷ E. I t k o n e n, Kieli ja sen tutkimus, lk. 316.

tab oraga ja õngega', mari aka-k šužara-k (= vanem õdegi, noorem õdegi; -k on liitepartikkel) 'õksed', udmurdi to-leš-en šundij-en (= kuuga, päikesega; -en on instrumentaali lõpp) 'kuu ja päike', komi čoj-a vok-a (= õeline, vennaline; -a on adjektiivivi sufiks) 'õde ja vend'. Duaali tunnusega on moodustatud handi īma-nən ojka-j-nən (= kaks eite, kaks taati) 'eit ja taat' ja mansi ekwa-γ oĵka-γ 'eit ja taat'. Ungari keeles kordub liitepartikli funktsioonis olev is, näit. én is ó is (= minagi, temagi) 'mina ja tema'. Oblikvakään-deis saadakse üldiselt läbi ilma erilise kopulatiivsusetunnusega, kusjuures käändelõpp liitub aga mõlemale sõnale, näit. udmurdi anaj-liš ataj-liš (ablatiiv) pokšišen kilí 'isast (ja) emast jäin maha väiksena', ungari az tele van arany-nyal ezüst-tel (instrument.-komitat.) 'see on täis kulda (ja) hõbedat'.

Ungari keele kopulatiivse sidesõna és 'ja' lähtekohaks võib olla nomen possessoris, mille sufiks on eraldunud ise-saisvaks sõnaks: férj és feleség 'mees ja naine' < férj és feleség < férjes feleség 'mees oma naisega'.⁸ Omapõhjaste rinnastavate sidesõnadega és ja még 'ja' moodustab ungari keel silmatorkava erandi, sest enamikus soome-ugri keeltes on asündeetilise lausetüübi ümberkasvamisega sündeetiliseks tulnud kasutusele mingi laenkonjunksioon, mille taga peitub ühtlasi indo-euroopa keelte sügav, algupärast urali sintaksitüüpi ümberkujundav mõju.

Läänemeresoome keelte vanad laenud on teatavasti pärit balti, germaani ja slaavi keeltest. Koos muu rikkaliku germaanipärase sõnavaraga on laenatud ka rinnastav sidesõna ja (vrd. gooti jah 'ja') ning tõenäoliselt ka soome eli, eesti (van.) elik 'ehk' (vrd. muinasnorra ella, elliga 'muidu').⁹ Need sidesõnad tulid läänemeresoome aluskeelde ajal, kui kontakt volga keeltega oli juba katkenud; ja-sõna on hiljem edasi laenatud lapi keelde. Läänemeresoome keelealal on ja kõige üldisem eesti ja soome keeles, näit. Isa tuli koju ja

⁸ D. R. F o k o s - F u c h s , Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachwissenschaft, lk. 104. - Eksisteerib teinegi seisukoht ungari és-sõna päritolu kohta: tema teket on peetud võimalikuks adverbis is 'ka, samuti' põhjal.

⁹ Y. H. T o i v o n e n , Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki, 1955, lk. 111, 36.

tõi lastele kinke, soome Isä tuli ketiin ja lapset riensivät häntä vastaan 'Isa tuli koju ja lapsed tõttasid talle vastu'. Viimases lauses seob ja rinnastavalt kaht iseseisvat lauset. Liivi keeles on läti keele vahendusel omaks võetud saksa und (> un) 'ja': minä un sinä 'mina ja sina'.

Teistes läänemeresoome keeltes ja idapoolsemais soome-ugri keeltes figureerivad vene päritoluga da, i 'ja', näit. vadja gusseda tuli da juttõB 'naaber tuli ja ütles', java i jõ pīmā 'jahvata ja joo piima', vepsa Ōti dšd vanhamban ple-männikan i iäksi metsa 'Onu võttis oma vanema õepoja ja läks metsa',¹⁰ mordva Saš kudu i mērgi tāfantstī 'Ta tuli koju ja ütles oma emale', udmurdi Нина да Зоя урамын шудо 'Niina ja Zoja mängivad tänaval'. Lisatagu, et volga ja permi keeltes on üldse paljud rinnastavad sidesõnad saadud vene keelest, näit. mokšamordva i, a, da, no, ili, libo, ersamordva i, a, no, ili, mari i, a, komi i, a, da, ali, libo, udmurdi no, i, ŋe - ŋe, a, a to, to - to, to lī - to lī jt. (vrd. vene и 'ja', а 'aga', да 'ja', но 'aga', или 'ehk; või', либо 'kas; või').

Pole kahtlust, et nende sidesõnade tarvitamissagedus on viimaste sajandite jooksul märgatavalt kasvanud. Huvitav on V. I. Lõtkini tähelepanek vanapermi keele kohta, et kuigi vene laenu и 'ja' tõlgetes juba püüti mõnel määral rakendada, on ta vanapermi keelele jäänud põhiliselt ikkagi võõraks.¹¹

Udmurdi keeles on vene но tulnud kasutusele nii vastandavas kui ühendavas tähenduses. Vahetegemine toimub kõnepausiga, mis kord on konjunktsiooni ees, kord selle järel, näit. Соослы татчы кылемзы потэ вылэм, но дор палась калык возьмалоз 'Nad tahtsid siia jääda, aga omaksed saavad ootama', Ōc usьt'is'kiid no, райкоме Миша пьриз 'Uks avanes ja Miša astus rajoonikomiteesse'.¹²

¹⁰ P. A r i s t e , Vadja keele grammatika, Tartu, 1948, lk. 121; P. A r i s t e , A Grammar of the Votic Language (= Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Volume 68). Bloomington-Nague, 1968, lk. 111; L. K e t t u n e n , P. S i r o , Näytteitä vepsän murteista (= SUST LXX). Helsinki 1935, lk. 75.

¹¹ В. И. Л ы т к и н , Древнепермский язык. Москва, 1952, lk. 40.

¹² В. Г. К а л а ш н и к о в а , Сложносочиненные предложения в удмуртском языке (в историческом освещении). Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту, 1974, lk. 17 jj.

Rinnastavate konjunktsioonide arv on eri keeltes kasvanud ka omapõhjase leksika alusel. Lähtekohaks on mõistagi keeles varem eksisteerinud sõnaliigid. Nii on näiteks soome adversatiivne mutta 'aga' tekkinud elliptilisel teel asendnaga muu 'muu' moodustatud konjunktsioonist muuta kuin 'muud kui' (vrd. ei juokse, muuta kuin kävelee » ei juokse, mutta kävelee 'ei jookse, vaid kõnnib').¹³ Verb tahtea 'tahta' on põhjaks soome disjunktiivsel konjunktsioonil ta(h)i, ta(h)ikka 'või', mis veel vanas kirjakeeles esineb kujul ta-dica /loe: tahõikka/. Täendusliku paralleeli pakub sellele ladina vel 'või, ehk', mis seostub verbiga velle 'tahta'. Sama näeme ungari akar - akar 'kas - või' puhul, mis on arenenud verbist akar 'tahtma'. Volga keeltes on mõnel postpositatsioonil kalduvus siirduda kopulatiivsesse funktsiooni, näit. mordva kerhkskä m a r h t a ššjõraa vidõst sura 'varblane ja hiir (= varblasega hiir) külisid hirssi', mari pi d e n õ pirõš kočkõt 'koer ja kass (= koeraga kass) söövad'.

Samoeedi keeled tulevad veel tänapäeval üldiselt toime ilma konjunktsioonideta, kuid mõningaid sõnaliigisestest nihete algeid võib sealgi märgata. Nii kasutab nganassaani keel kopulatiivse konjunktsiooni funktsioonis adverbi ноно 'veel', näit. НИНЫМЭ НОНЭ НАХУМЭ НИЛЫТЫГЭЙ ЭМЭ МАТЭНУ 'Minu vanem vend ja minu vanem õde elavad selles telkkojas'.¹⁴ Seevastu ürgsema algupäraga on seal ilmselt postpositiooni нану kasutamine, kusjuures komitatiivne konstruksioon kannab endas ühtlasi kopulatiivsust: Мэнэ ту"ом НИНЫМЭ НАНУ 'Mina tulin koos oma vanema vennaga'. Ilmselt on see tüüp eestigi keeles arhailisem kui sidesõnaline Mina ja mu vend.

Konjunktsioonide kujunemisprotsessist on osa võtnud ka arvsõnad. Soome ynnä 'ja' on algselt arvsõna yksi 'üks' konsonanttüveline essiiv (< *ükt-nä). Väljend 'isa ja poeg' on varem tähendanud 'isa koos pojaga'. Samatähendusliku asündetilise konstruksiooni isä poikineen juured ulatuvad aga otsaga uurali aluskeelde. Lisatagu, et arvsõnade kujunemist

¹³ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsinki, 1968, lk. 65.

¹⁴ Языки народов СССР. III. Финно-угорские и самодийские языки. Москва, 1966, lk. 434.

konjunktsioonideks on täheldatud ka altai keeltes; mongoli kiged 'ja' on aga verbi ki- 'tegeme' converbum perfecti tähendusega 'olles teinud; ta tegi ja ...'.¹⁵

Obiugri ja samojeedi keeled, nagu eespool mainitud, tulevad veel tänapäeval suurelt osalt toime ilma rinnastavate konjunktsioonideta. Uurali asündeetiline pärand on neis tugevam kui läänepoolsetes keeltes, kus indo-euroopa keelte mõjule on allunud pikema aja jooksul.

2

Lauseosade või lausete seostamisel moodustavad teise suure rühma alistavad konstruktsioonid. Hüpotaksi ehk subordinatsiooni all mõistamegi selliseid lausekonstruktsioone, kus kõrvallause on seotud pealausega ennekõike konjunktsiooni abil. Et uurali aluskeeles veel seda indo-euroopa keeltele nii tüüpilist lausestusiseärasust ei tuntud, siis rakendati lihtlause laiendamisel teisi võimalusi, mis seisnes peamiselt verbaalnoomenite või verbaaladverbide viljelemises. Tänapäeva kõrvallause finitisele verbivormile vastas mingi infiniitne lauselõik. Tänu morfoloogilise struktuuri küllaltki suurele püsivusele on selles säilinud suuremal või vähemal määral jälgi algupärastest asündeetilistest lausetüüpidest, mida võib konstateerida kõigist uurali keelkonna keelist.

Besti keele grammatikais on tavaks nimetada kõrvallauseile vastavaid infiniitseid konstruktsioone lauselühendeks,¹⁶ kuigi siin pole sisuliselt mingi lühendamisega tegemist, vaid neis kajastub hoopis algupärasem lausestustüüp. Läänemeresoome keeltes on alati võimalik asendada sellist verbaalkonstruktsiooni kõrvallausega, millist moodust näiteks tänapäeva eesti keeles koguni eelistatakse. Võrreldagu mõningaid paralleelse tarvitamise juhte: Tean linde laulvat (partitsiipkonstruktsioon) - Tean, et linnud laulavad (kõrvallause); Rongi peatudes märkas poiss isa (temporaalkonstruktsioon) - Kui rong peatus, märkas poiss isa; Ta sõitis

¹⁵ D. R. F o k o s - F u c h s , Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachwissenschaft, lk. 103 jj.

¹⁶ vt. näiteks J. V a l g m a , N. R e m m e l , Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn, 1968, lk. 352 jj.

Tartu, jätkamaks õpinguid (finaalkonstruksioon) - Ta sõit-
tis Tartu, selleks et jätkata õpinguid. Esitatud näiteis on
rakendatud erinevaid infinitseid vorme erinevais käändeis:
laulvat - y-kesksõna partitiiv, saabudes - da-tegevusnime
inessiiv, õppimaks - ma-tegevusnime translatiiv.¹⁷

Samasugune on üldjoontes olukord ka teistes läänemere-
soome keeltes ning ka neile lähedases lapi keeles. Põimlau-
sete võimalikele kõrvallauseile vastab järgnevais lapi näi-
teis kas 1. või 2. gerundiiv: Báččim čuoigádeddiin(ám) lođde
(milles 1. gerundiiv čuoigádeddiin(ám) verbist čuoigá- 'suu-
satama') 'Ma lasksin linnu maha, kui ma suusatasin', Mau jäh
tán tahkamín párrámin? (milles 2. gerundiivi vormid tahka-
min ja párrámin on moodustatud verbidest tahka- 'tegema' ja
párrá- 'sööma') 'Mida sa praegu teed, kas sööd?'

Mordva keelte liitlausestruktuur erinevate kõrvallau-
setüüpidega on tänapäeval väga lähedane vene keelele, mida
M. N. Koljadjonkov on pidanud vajalikuks rõhutada.¹⁸ Ometi
pole varasemate deverbaloomenitegi tarvitamine jäljetult
kadunud, nagu osutab näit. lause Vets vajamodo tšovs kúttá
(milles verbaalnoomen vajamodo on saadud verbist vaja- 'va-
juma, uppuma') 'Vette kukkunud, haaras ta vahust'.

Tänapäeva permi keelte liitlause moodustatakse valda-
vas enamikus samade konjunktsioonide abil nagu vene keeles.
Sidesõnadestki on mitmed vene päritoluga, nagu komi KÖT
'kuigi', да 'sellerpärasest et', udurdi что 'et' jt. (vrd.
vene хоть, да, что). Peamiselt temporaalkonstruksioonides
on siiski üllatavalt hästi säilinud algupärane gerundiivne
tüüp, mille tarvitussagedus oli möödunud sajandil ilmselt
veel suurem kui tänapäeval. Tsiteerigem siinkohal F. J. Wie-
demanni: "Aus dem, was von der Fähigkeit der syryjänischen
und wotjakischen Sprache gesagt ist, zwei Sätze mit Hilfe
der Verbalnomina und Verbaladverbe in einen zusammen zu zie-
hen, ergiebt es sich, dass sie viel weniger als viele ande-
re Sprachen ja den Fall kommen Conjunctionen zu verwenden

¹⁷ Eesti maks-vorm on tegelikult võetud kasutusels kee-
leuendajate poolt soome keele eeskujul, kus kasutatakse 1.
infinitiivi pikemat kuju, näit. Poika matkusti kaupunkiin
lukeakseen lääkäriksi 'Poiss sõitis linna, et õppida arst-
iks'.

¹⁸ М. Н. Коляденков, Н. Ф. Цыганов, Эрзянско-русский словарь. Москва, 1949, lk. 292.

und die Zahl dieser Wörter ist daher eine geringe.¹⁹

Gerundiivide tarvitamise kohta permi keelte (eriti udmurdi keele) lausekonstruktsioonides on P. N. Perevoštšikov avaldanud mahuka, mitmesajaleheküljelise eriuurimuse, millest selgub, et udmurdi ca-, тэк-, тозь- ja мон-lõpulistel kujudel on vasted ka teistes permi keeltes ning et nendega moodustatud konstruktsioonid vastavad üldiselt vene ja teiste indo-euroopa keelte kõrvallausetele.²⁰ Mõned näited udmurdi keelest: Со туж кема сылӓз, гуртэз пала учкыса (milles учкыса on gerundiiv verbist учкы- 'vaatama') 'Ta seisis väga kaua, vaadates (oma) küla poole', Со адямиос, кузьэз выжез ортчыса (gerundiiv verbist ортчы- '(üle) minema'), бур пала кожизы но возь вылтӓ кошкызы 'Need inimesed, läinud üle pika silla, pöördusid paremale ja läksid ära mööda aasa', Умойгем луысал вордӓськытэк со адямины (milles eistust märkiv вордӓськытэк on gerundiiv verbist вордӓськы- 'sündima') 'Oleks parem sellele inimesele, kui ta poleks sündinud', Ленинград дорын ӓрдӓт ожӓс мыныку, секыт ивор вуиз Андреев журналисты (milles мыныку on gerundiiv verbist мыны- 'minema, käima') 'Kui Leningradi all käisid ägedad lahingud, tuli raske teade žurnalist Andrejevile', Пароход пристаньысь кошкытозь, жыны час кылиз на (milles кошкытозь on gerundiiv verbist кошкы- 'ära minema, lahkuma') 'Laeva lahkumiseni sadamast jäi veel pool tundi'. Erinevalt teistest udmurdi gerundiividest on partitsiibi tähendusega мон-vorm laiendiks substantiivile, asendades seega täiendkõrvallauset, näit. Автор пьесаэз гожтэм яркыт, валамон кылын (milles валамон on gerundiiv verbist вала- 'aru saama, mõistma') 'Autor kirjutas näidendi selges, arusaadavas keeles'. Komi мон-gerundiiv on lähedane adverbile, osutades mõtu või määra, näit. кывмӓн шуны (milles кывмӓн on gerundiiv verbist кыв- 'kuulma') 'öelda nii, et on kuulda (= et on kuuldav)'.²¹

¹⁹ F. J. W i e d e m a n n , Grammatik der syrjänschen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen. St. Petersburg, 1884, lk. 230.

²⁰ П.Н. Перевощиков, Деепричастия и деепричастные конструкции в удмуртском языке. Ижевск, 1959, lk. 17 жж.

²¹ Коми-русский словарь. Под редакцией проф. В.И. Лытк и н а. Москва, 1961, lk. 900.

Seoses udmurdi gerundiivsete konstruksioonidega tuleb märkida, et vorm шунса 'rääkides' võib esineda ka konjunktsioonina 'et', jäädes omapärasel viisil lause lõppu. Selline tähendusnihe on toimunud ka tatari keeles (диеп 'rääkides; et'), mille vahetat mõju peabki käesoleval juhul arvestama; vrd. udmurdi Огпол ми Нина сузэреным годым, атайм кык нуналлы дорысь кошке шунса 'Ükskord meie õega saime teada, et meie isa sõidab kodust ära kaheks päevaks' - tatari Беркон без Нина атайм белан белдек, әтиевез ике кенге ейдан китә диеп идем.²²

Obiugri keeled on pikemat aega seisnud võõr mõjudest eemal. Sellega seletub algupärase lausestruktuuri suur säilivus. Handi keele kohta märgib W. Steinitz, et vene keele kõrvallausele vastab seal tavaliselt partitsiip- või postpositatsiooniga kombineerunud partitsiipkonstruksioon.²³ Näit. Тув манмаӓ жуьпина ма јажам јӓнтӓс (kus манмаӓ 'tema äraminek' = preteeriti partitsiip, vrd. ман- 'ära minema', -ӓ preteeriti partitsiibi tunnus, ј ainsuse 3. isika possessiivsuffix) 'Tema äramineka järel tuli minu vend'. Lisaks nimetatule kasutatakse handi keeles ka ман-lõpulist gerundiivi: Каман јӓнтман јанхӓт 'Väljas jookseb ta mängides ringi'.

Ka mansi keelele pole liitlausete moodustamine iseloomulik. Vene keele liitlauseile vastavad mansi keeles verbaalnoomeniga liitlauseid.²⁴ Näit. Ман јӓнтнев ели палт тан уӓ ти квалсет (milles јӓнтнев 'meie saabumine' on kõrvallauset asendav verbaalnoomen) 'Meie saabumisel (s. o. kui me saabusime) olid nad just üles tõusnud'. Teatud juhtudel tuginetakse gerundiivile, näit. Јувӓе јоминенӓл самилтијанӓл (milles јоминенӓл 'minnes' on gerundiiv verbist јому- 'minema') 'Kuju minnes (s. o. kui nad koju läksid), märka-

²² Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология. Ижевск, 1962, lk. 331; П. Н. Перевощиков, Деепричастия и деепричастные конструкции в удмуртском языке, lk. 246 jj. - Udmurdikeelse näitelause on tatari keelde tõlkinud TRÜ soome-ugri keelte kateedri aspirant В. Zaguljajeva.

²³ В. К. Стейниц, Хантыйский (остяцкий) язык. - Когитация "Языки и письменность народов севера. I. Под редакцией Г. М. Прокофьева. Москва, 1937, lk. 222.

²⁴ В. Н. Чернецов, И. Й. Чернецова, Краткий мансийско-русский словарь. Москва, 1963, lk. 6.

sid nad', Варсумн мискол унтталтасум²⁵ 'Ma palusin väimeest, et ta teeks latri lehmale'.

Ungari keeles nagu teisteski vana kirjakeelega soomeugri keeltes (eesti ja soome keeles) on sündeetiline lausetüüp ulatuslikult levinud. Kõrvallaused algavad tavalliselt konjunktsiooniga (või relatiivpronoomeniga).²⁶ Näit. Sietnünk kell, hogy még napsnyugta előtt megérkezünk (milles hogy 'et, selleks et' alustab kõrvallauset) 'Me peame kiirustama, et jõuaksime enne päikeseloojakut kohale'. Nem mind arany, ami fénylik (milles relatiivpronoomen ami 'mis' alustab kõrvallauset) 'Mitte kõik pole kuld, mis hiilgab'.

Kõrvallausete asendamiseks verbaalnoomenkonstruktsioonidega on ungari keeles kolm põhilist võimalust.²⁷ Tuluvad kõnesse järgmistega tunnustega konstruktsioonid: 1) 1. gerundiiv tunnusega -va, -ve näitab tegevuse laadi (futva 'joostes') ja ta vastab kõrvallause verbile, näit. Hasájtá-ba visszátérve folytatta a tanulmányait (milles visszátérve on 1. gerundiiv verbist visszátér- 'tagasi pöörduma') 'Oma kodumaale tagasi pöördunud (pöördudes), jätkas ta õpinguid'; 2) 2. gerundiivi tunnusega -ván, -vén kasutatakse kirjakeeles ajamääruslike lauselühendite puhul, näit. Magara maradván gondolataimba merültem (milles maradván on 2. gerundiiv verbist marad- 'jääma') 'Üksi jäänud, vajusin oma mõtteisse'; 3) kõrvallause asendamine toimub partitsiibiga, näit. Vér folytáig osteroztatál (milles folytáig 'voolamisekseni' on partitsiip verbist foly- 'jooksa, voolama') 'Sind piitsutati, kuni veri hakkas voolama'.

Väärrib rõhutamist, et ungari gerundiivid on üldiselt samasugused infinitised vormid nagu obiugri keeltes, kuid erinevalt infinitiividest ja partitsiipidest nad ei käändu.

Tänapäeva sihitislikule hogy 'et' sõnaga algavale kõrvallausele vastas vanaungari verbaalnoomeni t-lõpuline akusatiiv, näit. matusekõnes hadlaua choltat /= hádláva hol-

²⁵ Е. И. Ромбандеева, Мансийский язык. - Когитосез "Языки народов СССР" III. Москва, 1966, lk. 358.

²⁶ К. Е. Майтинская, Венгерский язык. III. Синтаксис. Москва, 1960, lk. 269 jj.

²⁷ J. S z i n n y e i, Ungarische Sprachlehre. Berlin und Leipzig, 1912, lk. 88 jj.

tat/ 'audivit se moriturum esse' (vrd. tänap. kõrvallausega hallá, hogy meghal) 'ta kuulis, et sureb (= ta kuulis oma suremist)'.
Ungari vana kirjakeele mälestised näitavad ilmekalt, et sündeetilise lausetüüpi sidesõnaliste kõrvallausetega põlnud tollal ungari keelele veel omane, kuigi ladinakeelsed võimaliku sisuga originaaltekstid selleks juba mõningat eeskju pakkusid.

Paremini kui kuskil mujal on algupärane lausestruktuur säilinud samojeedi keeltes, kus praktiliselt eksisteerivad ainult lihtlauseid. Oma konstruktsioonilt jagunevad nad siiski lihtsamaiks ja keerukamaiks (обычные простые предложения ja простые "сложные предложения").²⁸ Viimased annavad edasi mõtte, mille väljendamiseks teised keeled toetuvad põimlausele, kuid samojeedi keeltes lükitakse tavalisesse lihtlauseisse vastavalt vajadusele kas verbaalnoomeneid, partitsiipe või gerundiive. Seega ilmnevad neis samad vormilised näitajad kui meie lauselühendeis või teistegi soome-ugri keelte asündeetilistes lausekonstruktsioonides. Ilustreerigem õeldut mõne näitega: neenetsi Ханзеркэрт мань нэтинини тось я"ма" (partitsiipkonstruktsioon) 'Kuidagi ei saa tulla need, keda ma ootan (= minu oodatavad)', sõlkupi Тэль чёлы тўпыль куп махонты қонны а́тжимты орқылқонтоқо 'Inimene, kes eile tuli (= eile tulnud inimene), läks metsa oma põtru püüdma', neenetsi Наха"на тэнзинена пэдаран" сыръ сёрида вымда (gerundiivkonstruktsioon) 'Kaugel sine-tavale metsale vaadates ta laulab oma laulu'.

Kuigi samojeedi keelte lausetüüp on üha asündeetiline ja konjunktsioonid üldiselt tundmata, võib mõningate alistasavate sidesõnade teket sealgi märgata. Sellisteks on sõlkupi keeles чэлсэ 'kui', қата 'kui' ja қатампа 'kuigi', näit. чэлсэ, тўла, тащинты қэрэнтап 'Kui ta tuleb, ma kut-sun sind'.²⁹ Võrdluseks märgitagu, et eesti, soome ja unga-

²⁸ Н. М. Терещенко, Синтаксис самодийских языков. Простое предложение. Ленинград, 1973, lk. 297 jj.
Н. М. Терещенко, Союзы и союзные слова. - Материалы и исследования по языку ненцев. Москва - Ленинград, 1956, lk. 131 jj.

²⁹ Языки народов СССР. III, lk. 413. - Levimas on ka mitmed vene päritoluga sidesõnad, mille kohta vt. A. K ü n a p, Samojeedi keeled täna ja homme. - Keel ja Kirjandus 1967, lk. 405; A. К ю н н а п, Русские лексические заимствования в южносамодийских языках (XIX - нач. XX вв.). - Fenno-ugristica 6.

ri keeles, kus põimlause on saavutanud sama täiuse kui inde-euroopa keeltes, ulatub alistavate konjunktsioonide arv mitmekümneni.

Keeleajalooliselt on hüpotaaks uurali keeltes siiski suhteliselt hiline ilming. Tema teket ja levikut on soodustanud kontaktid võõraste keeltega. Võõrmõjud on olnud kõige tugevamad läänepoolseis soome-ugri keeltes. Mida rohkem ida poole, seda suurem on iidsete infiniitsete konstruktioonide osakaal lausestruktuuris. Samojeedi keeltes kajastub aga uurali aluskeele primitiivne asündeetiline lausetüüp veel üsnagi algupärasel kujul.

П. А л в р е
(Тарту)

О РАЗВИТИИ СТРУКТУРЫ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В УРАЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

Р е з ю м е

Структура предложений в уральском языке была значительно проще, так как в то время союзы еще не употреблялись, Паратакис и гипотакис в современном смысле не существовали. Основным типом были простые предложения, при помощи которых образовался и примитивный паратакис. Такой асинтетический способ выражения мыслей хорошо сохранился в самодийских языках, напр. ненецкое niveau hās, nebeau hās, nau hās 'мой отец умер, моя мать умерла, мой брат умер'.

Сложноподчиненным предложениям индоевропейских языков соответствовали в языке усложненные конструкции с глагольными именами, причастиями и деепричастиями. Во всех уральских языках такой способ построения предложений в большем или меньшем мере сохранился до сих пор; напр. эстонское Rongi peatudes märkas pois isä 'Когда поезд остановился, мальчик заметил своего отца /дословно: Поезд остановясь, мальчик заметил своего отца/'.

В западных финно-угорских языках часто употребляются сложноподчиненные предложения, которые сформировались и развились под влиянием соседних индоевропейских языков. В прибалтийско-финских языках, а также в венгерском и саамском можно говорить об окончательно оформившейся структуре сложного предложения, в некоторых восточных финно-угорских /особенно обско-угорских/ языках возникшие союзы свидетельствуют о том, что в них происходит в настоящее время процесс формирования сложного по структуре предложения.

Самодийские языки до настоящего времени лучше всего сохранили примитивный бессоюзный тип структуры предложений; единичные союзы либо заимствованы из русского языка, либо развились из других частей речи. Формирование сложноподчиненных предложений в самодийских языках в современном смысле только что началось; этот процесс в значительной мере зависит от проникновения в структуру предложения новых союзов.